Dr hab. Walentyna Korpalska
Emerytowany profesor UMK

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Katarzyny Jaworskiej
Rozwój aptekarstwa wileńskiego w latach 1794 - 1915
wykonanej w Muzeum Farmacji UJ CM
pod kierunkiem prof. dr. hab. Ryszarda Gryglewskiego

1. Temat rozprawy.

Przedstawiona do recenzji rozprawa to obszerne studium z zakresu historii farmacji i aptekarstwa. Została przygotowana pod opieką naukową prof. Ryszarda Gryglewskiego, który jest wysokiej klasy specjalistą i uznanym autorytetem naukowym w zakresie historii medycyny i farmacji.

Wybór tego tematu uzasadniony był zarówno zainteresowaniem i dociekliwością badawczą Autorki, jak i dostępem do materiałów źródłowych znajdujących się w zasobach Muzeum Farmacji UJ CM, a opracowanych wstępnie przez znanego aptekarza wileńskiego Władysława Sokołowskiego, magistra farmacji, właściciela jednej z aptek wileńskich. Analiza tych materiałów skłoniła Autorkę do dalszych poszukiwań badawczych w czterech archiwach wileńskich.

Założony we wstępie cel pracy: zbadanie stanu faktycznego i etapów rozwoju aptekarstwa wileńskiego w latach określonych w tytule został w pełni osiągnięty. Zakres chronologiczny rozprawy wyznaczają wydarzenia historyczne, które miały wpływ na sytuację aptekarstwa w Wilnie. Zakres terytorialny natomiast, to obszar Wilna w czasach zaboru rosyjskiego (od 1795) do wybuchu I wojny światowej i okupacji niemieckiej miasta (1915).

2. Konstrukcja pracy.

Od strony kompozycji i struktury układ rozprawy należy uznać za niezwykle wartościowy poznawczo. Składa się ona z pięciu części oraz appendiksu, który stanowi integralną część pracy. Zawarto w nim historie aptek wileńskich od połowy wieku XVIII do roku 1915. Pracę poprzedzono uwagami wstępnymi, wyniki badań zawarto we wnioskach końcowych, w zakończeniu. Zawarto także wykaz źródeł i literatury przedmiotu, streszczenie, spis rycin i

wykaz skrótów. Wyznaczony przez doktorantkę obszar badań i przyjętych cezur czasowych uważam za słuszny. Rozplanowanie pracy jest logiczne, a poszczególne proporcje jej części adekwatne do dość skomplikowanej i wielowątkowej tematyki.

3. Znajomość stanu badań.

Autorka bardzo dobrze orientuje się w dorobku historiografii, nie tylko polskiej, odnoszącej się do dziejów farmacji i aptekarstwa. W pracy wykorzystano obszerną, precyzyjnie dobraną literaturę przedmiotu, co znajduje także odzwierciedlenie w przypisach. Wybór tematyki badań uważam za trafny i wartościowy, zaś problematyka pracy, moim zdaniem, ma istotne znaczenie naukowe. W bogatej literaturze przedmiotu zabrakło mi uwzględnienia znakomitej pracy prof. Anity Magowskiej: *Empirycznie, czy racjonalistycznie. Dylematy i praktyka medycyny uniwersyteckiej w Wilnie w latach 1781-1842.* Poznań 2016. Może zapoznanie się z jej ustaleniami pogłębiłoby treści części trzeciej rozprawy odnoszące się do nauczania farmacji w Wilnie na przełomie XVIII i XIX wieku.

4. Podstawa źródłowa pracy

Doktorantka wykazała się niezwykłą skrupulatnością w pracy źródłowej, jej badania oznaczają się wielką sumiennością. Korpus wykorzystanych źródeł jest reprezentatywny dla omawianych zagadnień. Imponująca kwerenda archiwalna sprawia, że praca jest mocno osadzona w konkretnym materiale historycznym. Wykorzystano zasoby archiwów Wilna: Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego, Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego, Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk oraz archiwa Krakowa. Przeprowadzono także kwerendę w polskich i rosyjskich bibliotekach cyfrowych. Szczegółowe omówienie zasobów archiwalnych znajduje się we wstępie.

Warto podkreślić, że Autorka z wykształcenia jest filologiem rosyjskim, co dało jej możliwość swobodnego korzystania z opracowań historycznych w języku rosyjskim oraz ułatwionego korzystania z zasobów archiwalnych oraz aktów prawnych, z natury rzeczy rosyjskojęzycznych.

5. Warsztat badawczy.

Pani magister Katarzyna Jaworska wykazała się bardzo dobrym przygotowaniem warsztatowym do prowadzenia tego typu pracy, łącząc umiejętności filologa, historyka medycyny, farmacji i aptekarstwa, a także badacza dziejów kultury i mentalności. Zebrany materiał, w pełni wystarczający dla realizacji tematu, został skrupulatnie przebadany i

zanalizowany. Trafnie została dobrana metoda problemowo – chronologiczna z elementami analizy statystycznej, właściwa dla badań w naukach historycznych.

Wszystkie tezy posiadają dobre umocowanie w źródłach i piśmiennictwie, zaś sposób odwoływania się jest precyzyjny. Zwraca też uwagę krytycyzm doktorantki zarówno wobec źródeł, jak i literatury przedmiotu, czego dowodem są liczne sprostowania oraz uzupełnienia wobec dotychczasowych opracowań.

6. Ocena merytoryczna treści pracy.

Przedstawiona do recenzji rozprawa jest obszernym dziełem. Obejmuje ponad 650 stron i składa się z dwóch tomów. Została wydana w formie oprawionego maszynopisu. Teoretyczne podstawy rozprawy pani mgr Katarzyny Jaworskiej zostały wyjaśnione w obszernym *Wstępie*. Znajduje się tam też omówienie stanu badań, podstawy źródłowej, a także charakterystyka miasta, czyli nakreślony jest kontekst zewnętrzny funkcjonowania aptekarstwa w Wilnie w przyjętych ramach czasowych.

W części I pracy opisano tło historyczne: omówiono przynależność państwową Wilna od XIV do pierwszych dekad XX wieku. Na tym tle, w przestrzeni historycznej, przedstawiono rozwój aptekarstwa w mieście.

Część II obejmuje stan faktyczny oraz zasady funkcjonowania aptek wileńskich w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów do 1795 roku. Ze względu na niedostatki źródeł w miejscowych archiwach, zasady funkcjonowania aptek w Wilnie zrekonstruowano wnioskując *per analogiam* do realizacji tych zasad w innych miastach, miedzy innymi w Krakowie. Mimo sumiennej kwerendy we wspominanych archiwach nie udało się Autorce znaleźć dokumentów potwierdzających istnienie aptek w Wilnie w XVIII wieku. Informacje pochodzą więc pośrednio z prac współczesnych historyków litewskich, lub historyków polskich przed 1920 rokiem (Gąsiorowski, Giedroyć, Świeżawski i Wenda, i inni). I choć nie zachowało się wiele dokumentów, udało się z powodzeniem zrekonstruować historię wileńskiego aptekarstwa do 1795 roku. W tym roku miasto znalazło się w zaborze rosyjskim i zostało stolicą guberni wileńskiej.

Część III stanowi główny, najobszerniejszy jej rozdział (blisko 125 stron) i poświęcona jest omówieniu aptekarstwa w Wilnie w czasach imperium rosyjskiego (1795 – 1915). W redakcji tej części rozprawy niezwykłym atutem było wykształcenie Autorki – filologa rosyjskiego – bez trudu mogła się poruszać w gąszczu prawodawstwa medycznego imperium rosyjskiego. W trakcie analizy tekstu rozprawy nasunęła mi się następująca refleksja. Czy dla ułatwienia percepcji tej części i przejrzystości przekazu nie byłoby celowe podzielenie jej na

dwie partie: wyodrębnienie jako osobnej części rozdziału „Obraz aptekarstwa wileńskiego w latach 1795-1915" ? Nie wpłynęłoby to na tok narracji, a ułatwiłoby czytelnikowi odbiór treści.

W części trzeciej kolejno omówiono regulacje dotyczące działalności aptek w rosyjskim ustawodawstwie aptekarskim. Jak podkreśla Doktorantka ustawodawstwo to kształtowało się stopniowo, a najważniejsza była ustawa z 1836 roku, nowelizowana kilkukrotnie do 1917 roku. Sumienna analiza porównawcza przepisów prawa pozwoliła Autorce na sformułowanie istotnych wniosków. Sytuacja aptekarstwa wileńskiego po włączeniu Wileńszczyzny w struktury cesarstwa rosyjskiego była odmienna niż w innych częściach imperium. Zasadnicza różnica polegała na tym, że w Wilnie działały głównie apteki prywatne, prowadzące działalność od czasów Rzeczypospolitej, zaś w innych miastach rosyjskich większość stanowiły apteki państwowe. Co ciekawe, władze rosyjskie nie zmuszały aptekarzy do przyjęcia modelu aptek państwowych, a z czasem zezwoliły na otwarcie, obok pięciu istniejących, jeszcze dwóch aptek prywatnych. W latach 1795-1915 żadna z aptek działających w Wilnie nie należała do Rosjanina. Nawet apteka miejska prowadzona była przez Polaka. Według ustaleń Autorki w zachowanej dokumentacji nie ma informacji wskazujących na próby rusyfikacji środowiska aptekarskiego Wilna. (W tym miejscu warto zwrócić uwagę na to, że odmiennie sytuacja kształtowała się w zaborze pruskim. Interwencjonizm państwa pruskiego w stosunku do aptekarstwa przejawiał się w nasileniu antypolonizmu. Bardzo często to właśnie farmaceuci narodowości polskiej nie otrzymywali koncesji na aptekę. W ramach obowiązujących przepisów prowadzili więc swoją działalność w drogeriach.)

W dalszych partiach tekstu omówiono kolejno: zasady działalności aptek wileńskich: zakładanie aptek, organizację pracy w aptece, odpowiedzialność farmaceutów za nieprawidłowości w działaniu apteki. W podrozdziale omawiającym działalność pozostałych aptek godne uwagi są informacje dotyczące działania aptek homeopatycznych powstających wraz ze wzrostem zainteresowania homeopatią, jako alternatywnym sposobem leczenia. W omawianym okresie otwierano w Wilnie także inne placówki: apteki szpitalne, miejskie (samorządowe), prowadzone przez stowarzyszenia, zakonne oraz magazyny apteczne. W tekście znajdują się liczne cytaty z rozporządzeń, wizytacji, statutów, protokołów tłumaczone przez Autorkę na język polski.

Przeprowadzona w toku badań analiza zasad ustawodawstwa aptekarskiego skłoniła Doktorantkę do słusznego wniosku, że rosyjskie unormowania w gruncie rzeczy nie odbiegały od wymagań ustawodawstwa obowiązującego w innych krajach europejskich. Był

to bowiem czas tworzenia nowego porządku prawnego w farmacji i aptekarstwie w całej Europie, ale i w Rosji. Zasadnicze zmiany w zasadach ochrony zdrowia publicznego, w tym aptekarstwa, nastąpiły w państwie carów w drugiej połowie XIX wieku. W szczegółowych rozwiązaniach można znaleźć tu wiele analogii do tych stosowanych w państwie niemieckim.

Istniał jednak obszar, który budził sprzeciw środowiska aptekarskiego. Było to przekazanie nadzoru aptek w ręce lekarzy urzędowych. Zależność farmaceutów od lekarzy przetrwała przez cały okres zaborów i była zasadą w prawodawstwie innych krajów europejskich. To lekarz, a nie aptekarz – farmaceuta uznany był za kompetentnego we wszystkich obszarach funkcjonowania apteki. Jak dowiodła Doktorantka nadzór nad przestrzeganiem prawodawstwa aptekarskiego należał do lekarzy urzędowych funkcjonujących przy gubernialnych Urzędach Lekarskich. Pełnili oni swoje obowiązki nie tylko jako przedstawiciele władzy, ale także jako reprezentanci zawodu. W ten sposób zawód lekarza został uznany za nadrzędny wobec farmaceuty – aptekarza.

Zgodnie z konstrukcją pracy ustaloną przez Katarzynę Jaworską kolejny rozdział rysuje obraz aptekarstwa wileńskiego w nakreślonych w tytule ramach czasowych. [Sugerowałam wcześniej, aby ten rozdział stanowił odrębną część rozprawy (jest to przecież 46 stron).] Historie poszczególnych aptek przeniosła, i słusznie, Autorka do appendiksu. W rozdziale czwartym nakreślono szeroko panoramę rozwoju ilościowego i jakościowego aptek wileńskich. Znalazły się tu też analizy statystyczne dostępności mieszkańców miasta do oferty aptekarzy oraz związanym z tym problemem otwierania nowych aptek. Miało to także znaczenie dla lokowania aptek w określonych punktach miasta. Związane z tym były też zamożność aptekarzy i ich status społeczny. W wyniku skrupulatnej analizy źródeł ta część zawiera też bogaty materiał badawczy dotyczący pochodzenia, narodowości, wykształcenia i pozazawodowej działalności wileńskich farmaceutów – aptekarzy, którzy działali na rzecz środowiska aptekarskiego.

Jak dowiodły ustalenia Doktorantki cechą wyróżniającą aptekarstwo wileńskie była możliwość kształcenia farmaceutów na poziomie akademickim To prowadzi nas wprost do części IV rozprawy: „Nauczanie farmacji w Wilnie w latach 1795-1915". Doktorantka w sposób szczegółowy udowadnia, jakie znaczenie dla kształcenia personelu aptecznego miało istnienie w Wilnie wyższej uczelni. Praktyczna nauka zawodu połączona została z nauczaniem akademickim. Uzyskanie wyższego wykształcenia farmaceutycznego dawało możliwość awansu i uzyskania kolejnych stopni w służbie państwowej. Niestety, w ramach represji po powstaniu listopadowym car Mikołaj I zamknął Uniwersytet, a Wydział Lekarski

został przekształcony w Akademię Medyko-Chirurgiczną, zlikwidowaną dziesięć lat później. Kształcenie farmaceutów przejęły inne uniwersytety na obszarze imperium.

W drugiej połowie XIX wieku nastąpił szybki rozwój nauki o leku i lawinowy wzrost asortymentu oferowanych w aptekach środków farmaceutycznych. Wymagania wobec farmaceutów zwiększyły się. W części tej bardzo skrupulatnie przedstawiono zasady kształcenia farmaceutów w zmieniających się uwarunkowaniach prawno-organizacyjnych.

W części piątej opisano działalność towarzystw farmaceutycznych w Wilnie w latach 1806 – 1915. Wraz z postępem wiedzy w naukach podstawowych i medycznych, rozwojem nauki o leku powstawało zawodowe środowisko farmaceutyczne. Tworzyły się farmaceutyczne stowarzyszenia naukowe. Z inicjatywy uczonych skupionych w Wilnie powstało Towarzystwo Lekarskie Wileńskie. Powołano przy nim towarzystwo farmaceutyczne pod nazwą Wydział Farmaceutyczny. Autorka sumiennie zanalizowała działalność merytoryczną i wydawniczą Towarzystwa. Pierwszym polskim czasopismem naukowym był „Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński", który został w pracy starannie przeanalizowany i wykorzystany jako źródło.

Rekapitulacją ustaleń zawartych w tekście jest liczące 9 stron zakończenie z wnioskami. Wnioski końcowe zawierają ocenę realizacji postawionych celów. Należy stwierdzić, iż cel badawczy rozprawy został w pełni zrealizowany.

Jak wskazano wyżej, integralną częścią rozprawy jest appendiks ujęty w odrębnym tomie. Zawiera on historie 28 wileńskich aptek prywatnych i pięciu szpitalnych. Ta rekonstrukcja była możliwa dzięki zbadaniu wielu dokumentów rękopiśmiennych i rycin. Jak podaje sama Doktorantka, wiele z tych dokumentów przeglądała jako pierwszy badacz. Opracowała również życiorysy właścicieli aptek i części pracowników w nich zatrudnionych, na ile pozwalał na to stan zachowanych dokumentów. Przytaczając liczne przykłady Autorka zadziwia czytelnika dogłębną wiedzą o losach konkretnych osób. Sumiennej analizie poddano w pracy pochodzenie i status społeczny aptekarzy. Narracja także w tej części prowadzona jest płynnie, a przytoczone fakty są bardzo dobrze udokumentowane. W niektórych partiach opis wykracza poza ramy czasowe i obejmuje lata 1918 – 1939. Dokumentując wiele zjawisk zachodzących w omawianym czasie w aptekarstwie (nie tylko w zaborze rosyjskim) Doktorantka udostępniła materiał źródłowy, z którego mogą korzystać inni badacze.

Podkreślić należy swobodę z jaką Autorka korzysta z rosyjskojęzycznych źródeł i literatury przedmiotu. Osobną kwestią jest język pracy, jest ona napisana piękną polszczyzną i czyta się ją z przyjemnością. Doktorantka dołożyła także starań, aby graficzna i edytorska

strona pracy była doskonała. Obszerny tekst został wzbogacony starannie wkomponowanymi licznymi ilustracjami – 59 w tomie głównym i 242 w appendiksie.

7. Uwagi szczegółowe.

Z recenzenckiego obowiązku zawrzeć tu muszę kilka uwag krytycznych. Autorka przyjęła specyficzny sposób klasyfikowania piśmiennictwa. Praca ma charakter interdyscyplinarny, ale podstawą badań była metodologia nauk historycznych. Należy więc podporządkować się jej wymogom.

Moje wątpliwości budzi umieszczenie w bibliografii, w tej samej grupie „czasopisma" artykułów z XIX wieku („Kurier Litewski", „Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński"), które noszą raczej znamiona źródła historycznego i publikacji współczesnych („Medycyna Nowożytna", „Farmacja Polska", „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego", „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" i inne). Ze względu na wagę w postępowaniu badawczym w bibliografii na pierwszym miejscu umieściłabym źródła archiwalne (jednak nie po źródłach internetowych) i akty prawne. Dalej: publikacje w czasopismach do 1939 roku i publikacje zwarte, także do 1939 roku, literaturę przedmiotu i na końcu źródła internetowe. Te same uwagi dotyczą bibliografii w appendiksie.

Kilkakrotnie nie udało się autorce oderwać od archaicznego już dziś języka tekstów źródłowych zob. np.: s. 154 „Zjazd Aptekarzów Rosyjskich"; s. 132: jednak felczer, a nie „feldszer". Dostrzegłam też kilka drobnych usterek stylistycznych i tzw. „literówek". Na s. 133 podaje się, że historia aptek wileńskich omówiona została w osobnej części pracy „patrz część VI". Tymczasem część VI, to jest zakończenie, a historie poszczególnych aptek zostały przedstawione w appendiksie. Wymienione przeze mnie drobne niedoskonałości ocenianej pracy mogą być skorygowane i nie umniejszają jej wartości naukowej.

8. Wnioski końcowe

W konkluzji pragnę stwierdzić, że mgr Katarzyna Jaworska wykazała, że prezentuje odpowiednią wiedzę teoretyczną, pozwalającą na zrealizowanie procesu badawczego. Praca posiada oryginalną wartość poznawczą. Ustawowe wymogi stawiane pracom doktorskim zostały osiągnięte i dlatego wnoszę do Pana Dziekana i Wysokiej Rady Dyscypliny Nauki Farmaceutyczne Wydziału Farmaceutycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego CM o dopuszczenie rozprawy do dalszych etapów przewodu doktorskiego. Wobec wysokiej wartości merytorycznej pracy proponuję jej wyróżnienie.

Bydgoszcz, 14. 12. 2021

M. Korpalska